

XIV ƏSR TÜRKDİLLİ YAZILI ABİDƏMİZ “SİYƏRÜN-NƏBİ” ƏSƏRİNDƏ ANTONİM LEKSİK VAHİDLƏRİ

Zəminə RÜSTƏMBƏYLİ*

Xülasə: Mustafa Zərir sadə və təbii dili ilə yanaşı, canlı və axıcı üslubu ilə də diqqəti çəkir. Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərinin dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri yalnız assosativ mənə əlaqələri ilə sıx bağlı olmayıb, eləcə də bir-biri ilə zidd mənaların qarşılaşdırılması ilə də əlaqələndir. Bu baxımdan leksik kateqoriya kimi antonimlər bizi əhatə edən əşya və hadisələrin ziddiyyət və əksliklərini qarşılaşdırma yolu ilə dildə ifadəsi kimi qəbul oluna bilər.

Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərində də antonimlərdən ekspressiv və emosional ifadə vasitələri kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Açar Sözlər: *Mustafa Zərir, Leksik, Semantik, Antonim, Söz Qrupu, Mütləq Antonim, Nisbi Antonim*

Antonym Units in the Manuscript Monument in the Turkic Language of the 14th Century in the Work of 'Siyərün-Nabi

Abstract: Mustafa Zərir's language is not only a simple and natural, but also his style is vivid and fluent. The main part of the language content of Mustafa Zərir's work “Siyərün-Nabi” consists of Azerbaijan turkic words. The lexical units of the vocabulary of the language are not only closely related to associative meaning, but also to the contradiction of meaning. In this regard, the antonyms, such as the lexical category can be accepted as expressions in the language by comparing contradictions of things and events that surround us. He gave a detailed description of antonyms and their expressive and emotional meanings in his work “Siyərün – Nabi”.

Key Words: *Mustafa Zərir, Lexical, Semantic, Antonym, Word Group, Absolute Antonym, Relative Antonym*

Giriş

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dilinin inkişaf yolunu əks etdirən yazılı anadilli abidələr, ədəbi-bədii kitabələr və dil nümunələrinin zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə nəzər saldıqda, ana dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə edərək, düşüncə və fikirlərini ana dilinin mayası üzərində kökləyən bir sıra şairlər dünyəvi poeziya nümunələri, nəzm və nəsr abidələri yaradaraq adlarını Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə ölməz sənətkarlar kimi həkk edərək bilməmişlər.

Azərbaycan dilinin Şərqi Anadoludakı nüfuzu onun yazılı ədəbiyyat, yazılı dil sahəsində də üstünlüyünü, aparıcı mövqeyini təmin etmişdir. Dəfələrlə dediyimiz kimi, bu dil tarixin müəyyən mərhələlərində Şərqi Anadoluda yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılıq vasitəsi olmuşdur. (1, 154).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin orta əsrlər Şərqi Anadolusunda ədəbiyyat dili kimi yazılı dil olması, aparıcı mövqeyə malik olması onun güclü nüfuzu, bu dilin poetik imkanlarının genişliyi və lüğət tərkibinin zənginliyi ilə səciyyələndir. Və bu ədəbi dil “XIII əsrin sonlarında və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər türk yazılı ədəbi dilinin formalaşmasında, təkcə örnək kimi deyil, həm də mənbə kimi istifadə olunurdu” (2, 30)

Orta əsrlər tərcümə ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri XIV əsr Şərqi Anadolu ədəbi məktəbinin nümayəndəsi Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir olmuşdur. Mustafa Zərir istər öz dövründə müasirləri, istərsə də sonrakı dövrlərdə ardıcılıqları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatçılar onu “maarif ustası, tarix bilicisi olan bir şəxs” kimi dəyərləndirmişlər.

Mustafa Zərir sadə və təbii dili ilə yanaşı, canlı və axıcı üslubu ilə də diqqəti çəkir. Mustafa Zərir “Siyərün-Nəbi” əsərinin dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan türk dili sözləri təşkil edir. Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” tərcümə əsərində antonimlərdən ekspressiv və emosional ifadə vasitələri kimi geniş istifadə olunmuşdur.

Antonimlər

Dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri yalnız assosativ mənə əlaqələri ilə sıx bağlı olmayıb, eləcə də bir-biri ilə zidd mənaların qarşılaşdırılması ilə də əlaqələndirilir. Bu baxımdan leksik kateqoriya kimi antonimlər bizi əhatə edən əşya və hadisələrin ziddiyyət və əksliklərini qarşılaşdırma yolu ilə dildə ifadəsi kimi qəbul oluna bilər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bir-birinə zidd mənə ifadə edən və əsasən kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlər antonim adlandırılmışdır (3, 37).

Antonimlər tarixən dilimizdə mövcud olmuş və dilin tarixi inkişaf prosesində leksik kateqoriya kimi çıxış etmişdir. Antonimlər dildə bədii fikrin obrazlı verilməsi, poetik təsvirlərin təzadlı cəhətlərinin üzə çıxırılması, kontrastların yaradılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilikdə antonimlər əkslik dərəcəsini, ziddiyyət tamlığını ifadə etməsi baxımından mütləq və nisbi antonimlər kimi təsniflənmişdir (4, 80).

Mütləq Antonimlər

Abidənin dilində təsirli üslubi vasitə kimi istifadə olunan antonimlərin böyük əksəriyyəti mütləq antonimlər qütbünü təşkil edir. Ədib əsərdə eyni cümlə daxilində işlədilən antonim cütlüklərlə əks mənəli əlamət və keyfiyyətləri ifadə edərək üslubi rəngarənglik yaratmış, bədii dilin poetik vüsətini qüvvətləndirmişdir.

Abidənin dilində mütləq antonimlər məzmun və mahiyyəti etibarilə, əsasən adlar və fellərə aid olduğu üçün onları ismi antonimlər və feli antonimlər kimi təsnifləndirmək məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

1) Adlarla ifadə olunmuş antonimlər:

İnsanın şəxsi keyfiyyətləri və onun fəaliyyəti ilə bağlı antonimlər.

Aq // qara – “*Abuallah aytdı: Əbdüntüz aqmıdı, yoqsa qaramıdı*” (SN, 112b-13a)

Ac // toq – “*Sordılar, ayıtdılar, ya ibnət Züqəyb, nə səbəbdəndür kim, aruq və ac yatdun, turıcaq toq və səmiz turdun dədilər*” (SN,81-196a); “*Acmıdur, toqmıdur, heç baqmaduq, istəmədük dedilər*”(SN,80-189b-190a);

Alçaq // yucə - “*Qanqısı alçaq, qanqısı yucə olur, qanqısı qul bigi, qanqısı xacə olur*” (SN,129-305b);

Atlu // yəyağ - “*Məkkə əhlinün atlusı-yəyağı turmadı, yügrüşdilər*” (SN,104-245a); “*Anun dəxi kimi atlu, kimi yəyaq*” (SN,106- 252a);

Bay // yoxsul - “*Ərün, əvrətün, bayun, yoxsulun könli içində yer əyləmişdi*”(SN,30-90b-91b); “*Andan sonra qəbilə içindən çox xatun kişilər baydan-yoxsuldan yaraq qıldılar kim, Məkkəyə varalar*” (SN,81-198b);

Ər // əvrət - “*Ərün, əvrətün, bayun, yoxsulun könli içində yer əyləmişdi*”(SN,30-90b-91b); “*Şəybə ol əri, ol əvrəti ilərü oqıdı, sordı, ayıtdı: Halunuz, əhvalunuz nədür, nə şikayətinüz vardır, nə hekayətinüz var, bir xəbər verünüz dədi*” (SN,119a-277b-78b);

Ərkək // dişi - “*Hünəri ol idi kim, üç günlük yoldan gələnə-gedənə görürdi, bilürdi ərkək midür, dişimidür, boyı uzunmidür, qısamıdur, yigitmidür, qocamıdur, qarayağızmidür, saruşınmidür, nə geyür, nə sarınur, cəmini üç günlük yoldan baqardı, görər idi, tanur idi, kəndü qəvminə xəbər verür idi*” (SN,50-126b);

Xəstə // sağ - “*Hər xəstə üstünə kim, rəsuli ələtsələr, sağ olurdu*” (SN,119-277b);

Sayru-sihhət – “*Çün ertə oldı, hər əv içində kim sayru var idi, sihhət buldı*” (SN,88-211a);

Zəif // qəvi - “*Hər cisim kim zəif idi, qəvi oldı*” (SN,88-211a);

Konkret və mücərrəd mənəli antonimlər.

Zahir // batin - “*Üləma bunda iki dürlü söz söylərlər: Həm zahir və həm batin, həm suri və həm mənəvi*” (SN,113a-265a);

Həqq // batıl - “Nerdə kim həqq zahir oldı, batıl dəxi qarşusına mahir oldı” (SN,101a 239b-41b);

Sülh // uruş - “Ya Muhəmməd, yəri Təvil ibn Həcarun qatına elciligə varğıl, görgil kim, sülhə razımı olur, yoqsa, qəsdı-nıyyəti urus qılmaqdamıdur degil dədi” (SN,107a 254b-255a);

Toğru // batıl – “Bəs bilik bilənlərə məlum oldı kim, İsa peyğambərdən sonra İsanun ümməti gümrah olısardur, toğru dini tərək edüb batıl din tutısardur” (SN,24-81b)

Zaman məzmunlu antonimlər:

Dün // gün - “Dün və gün bunun qəsdində tururlar, illa sana bir kişi salıq verəyim kim, anun əli səbəbdür, otı Muhəmmədidür” (SN,112a-264a); “Çün rəsul birlə yar oldılar, dünü gün rəsul birlə munis və razdar oldı” (SN,98-234b-35a-b);

Əvvəl // axir – “Dəxi münəccimlər, fələk elmin bilənlər səyyarədə fələk sirətin gözədənlər varisə, cəmi kitablarında, təvaxirlərində ol pəyğambəriün surətin, sirətin, ömrin, elmin, helmin, əməlin, əvvəlin, axirin şərh eyləmişlərdür, heç Abdullah alındağı nur səbəbindən kim, bilənə işarət oldı kim, anun əyalını qəbul qıldı dedilər” (SN, 47-120b-21a)

Gecə // gündüz – “Gecə və gündüz qaldurmazdı, dürlü-dürlü təamlar hazır qılurdu” (SN,45a); “Oğlanğında olduqunda, ya gecədə, ya gündüzdə bir fürsət bulalar kim, Abdullahı öldürələr” (SN,30-90b-91b);

Tez // gec - “Dəxi yemiş bitcək birinin tez, birinin gec bitməsün, illa bərabər yetişsün” (SN,56b-57a);

Məkan və istiqamət məzmunlu antonimlər:

Ay // günəş – “Çün çün Kəb ibn Mahir tuydı kim, qız əyalını qfəryad əyləyü rəsul qatına gəldi, ayıtdı: Ey Aydan arı surətli və ey Günəşdən görklü sirətli, rəvamıdur kim, sənün zəmanunda ban işbunun bigi güc qılalar, -dedi” (SN,137a-325b-26a-b);

Alt // üst - “Ol yigidiün ardından yetdi, ağzı birlə ol yigidi tutdı, altına aldı, əvətdi ? üşətdi, üstinə çəkdi, anı xüird-xam əylədi” (SN,133-315b); “Andan aq pambuq gətürdilər, rəsulun ağız yarından ol pambuğı yaş qıldı, dəxi başını rəsul cəddi Əbdül-Müttəlib dizi üstinə qodı” (SN,118-276a);

İçəri // taşra - “Mübarək olsun, - dedi. Amma içəri-taşra girməgil-çıqmagil, yavuz gözlü yətişməsün, -dedi” (SN,14-61b); Abidənin dilində tış sözü də işlənmişdir: “Rəsul həzrəti cəddi birlə, əmüləri birlə Qürəyş ərəbinün tışından kəçdilər, Səqif ərəbinün tuşına gedə tururlar” (SN,114-267b);

Yuqaru // aşağı – “Çün Ərəyat birlə Əbrəhə bir-birinə qarşu yürüdüldər, Ərəyat yətişdi Əbrəhəyi yuqarudan aşağı hərəbə birlə Əbrəhəyə sancdı.” (SN, 60- 143a);

Məşriq // Məğrib - “Bir ucı Məşriqə gedər, bir ucı Məğribə gedər” (SN,28-88b);

2) Fellərlə ifadə olunmuş antonimlər:

Almaq // vermək – “Bunlar içəriyədə kələci edərlər, aldum-verdüm sözindədən hənuz dikmədən əbsəm olmadın məgər taşrağı tutğun yəhudilər qapu qatında oturmuşlardı, bunlar içəri nə kim söyləmişdilər, cühudlar taşradan anı dinlərlərdi”(Si.Da.44-118b);

Atmaq // tutmaq - “Dəxi rəsul Əbu Cəhəlün quşağın tutdı, götürdi, həvayə atdı, üç-dört adəm boyu” (SN,130a-308b);

Başlamaq // bitmək – “Andan Hişam ibn Müğəyr kəndünün oğlu Əbu Cəhələ ayıtdı: Ya vələdi, ya Əmr, neçün turursın, kəndü işinə başlağıl, hünər göstərgil dedi” (SN,129-305a-b 306 a); “Çün işləri bitdi, yənə yükləri bağladılar, yəraqları təmam oldı” (SN,135-319b);

Çıqmaq // batmaq - “Ol silsilənin ucı ayrılır, dörd yana dağılır, bir ucı gögə çıxar, bir ucı yerə batar” (SN,28-88b);

Ölmək // dirilmək - “Hər gün yüz kəz öləm, yənə diriləm” (SN, 33-97b-98a); - “Dəxi ol xorluq içində hər gündə bin kəz ölisəruz, yənə diriləsürüz dədi” (SN,64-151a);

Satmaq // almaq – “Bazarlar qurulur idi, yüklər şəşilürdi, satmaq-almaq olurdu” (SN,98-230a);

Uyumaq // oyanmaq – “*Bən uyurdum, bəni oyadun*” (SN,45a-50 a);

Yandırmaq // söndürmək - “*Hatıf avaz verdi kim, ərəb dili birlə söylədi, mənisə ol idi kim, ey gümrah qəm vey toğru yoldan azmış cəməət, Həqq yandırdığı kim söndürür kim, siz niyyət əylədinüz, kəndü canunuz mihnət əylədiniz kədisər canunuz və malunuz*” (SN, 39-109b)

Nisbi antonimlər.

Abidənin dilində yalnız mətn daxilində gerçəkləşən və yalnız mətn daxilində əkslik münasibətinin formalaşdırılması ilə yaradılan sözlər nisbi antonimlər kimi çıxış edirlər.

Yigit // qoca; Qarayağız // saruşın – “*Hünəri ol idi kim, üç günlük yoldan gələnigedəni görürdi, bilürdi ərəkəmidür, dişimidür, boyu uzunmudur, qısamudur, yigitmidür, qocamudur, qarayağızmudur, saruşınmudur, nə geyür, nə sarınur, cəmini üç günlük yoldan baqardı, görər idi, tanur idi, kəndü qəvminə xəbər verir idi*” (SN,50-126b)

Göründüyü kimi, ədib insana məxsus bir sıra keyfiyyətləri sadalamaqla eyni cümlə daxilində mütləq və nisbi antonimləri bir araya gətirməklə üslubi rənarənglik yaratmağa müvəffəq olmuşdur. *Ərkək-dişi, uzun-qısa* kimi sözlər mənaca bir-birə qarşı sırf ziddiyyət təşkil etdiyi halda, *yigit-qoca, qarayağız-saruşın* sözlərində əksmənalılıq şərti və nisbidir.

Eləcə də, abidənin dilində işlənmiş zaman məzmunlu *əvvəl-sonra*, hal-vəziyyət məzmunlu *müti-möhkəm* antonim sözlərin məzmununda nisbilik nəzərə çarpır: “*Ol Zəmzəm quyusu kim, əvvəldə var idi, İsmail pəyğambərdən sonra örtüldü, bəliürsüz oldı, bana hatıfədn ün gəldi kim, ol quyuyi açğıl, artığıl dəyü dəstur oldı kim, gəldüm Allah-təalanun əmrini yərinə gətürəm dedi*” (SN, 24-84b); “*Abdullah baş götürdü, ayıtdı: “Ya əbətə, bizə nə tanışursın, biz sənün əmrinə müti, hökminə möhkəmüz*” (SN, 31-92a).

Nəticə

Beləliklə, Mustafa Zəririn tərcümə əsərində təzadlı lövhələrin yaradılmasında, çeşidli üslubi çalarların formalaşdırılmasında, ifadə olunan fikrin daha dəqiq qavranılmasında antonimlərin xüsusi ifadə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Əsrlərin süzgəcindən keçmiş ədəbi dilimizin lüğət tərkibində yer almış antonim cərgələrdəki leksik vahidlərin bir qismi zamanın sınağından keçərək dayanıqlıq nümayiş etdirmiş, bir sıra lüğət vahidləri isə, istər öz milli sözlərimiz, istərsə də alınma vahidlər - *yayağ, bay, sayru, səmiz, eyü, yavuz, qələbə, dün, taşra, iraq, qəvi, əzim, düşvar, batin, batil* - müasir qarşılıqları ilə əvəz olunmuş, bir sıra sözlər isə - *aq, toq, yucə, atlu, gögçək, düşman, əvrət, sihhət, çoq, əskük, aruq, xəyr, kiçi, issi, sovuq, yoq, uruş, toğru, axir, yaqın, ilərü, gerü, yuqaru, aşağı, çıxarmaq, toqmaq, çıxmaq, turmaq, yandırmaq, yigit, saruşın* - müəyyən fonetik dəyişikliklərlə ədəbi dilimizdə lüğəvi mənalarnı hiyf edə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov C, Xəlilov Ş. “Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa”. Bakı: Elm-1991, 312 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı: Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin “Qızıl Şərq” mətbəəsi, 1958, 44 s.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005, 256 s.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
5. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiyə Türkçesiylə Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıqlarıyla Tarama Sözlüğü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971 (AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondundan).

İxtisarlər

SN - Nümunələr Mustafa Zəririn “Siyərün-Nəbi” əsərinin tərcüməsinin əlyazmasındandır. (fotofaksimlə Azərbaycana, AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna Türkiyədən- göndərilmiş nəşrindəndir).